

Paulina Rosalska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Dewiacja językowa

1. Dewiacja językowa jako narzędzie analizy lingwistycznej

Dewiacja językowa to rezultat złamania określonej konwencji regulującej kod językowy. Zdania dewiacyjne (obok poprawnych zdań utworzonych w danym języku) są jednym z podstawowych narzędzi uzasadniania hipotez dotyczących faktów językowych. Językoznawstwo strukturalne wykorzystuje zdania oceniane przez użytkowników danego języka jako niepoprawne, przypisując im wartość dowodową, prawie od początku swojego istnienia. Po raz pierwszy do koncepcji negatywnego materiału językowego w analizie językoznawczej odwołał się w 1931 roku Lew Szczerba – uczeń Mikołaja Kruszewskiego (Bogusławski 2009: 7).

Poza autentycznym materiałem językowym (pozytywnym i negatywnym) językoznawstwo wykorzystuje zdania preparowane. Podstawowym kryterium oceny poprawności zdań (autentycznych i preparowanych) jest kompetencja językowa natywnego użytkownika danego języka (badacza). Drugą metodą wykorzystywaną do oceny poprawności określonych konstruktów językowych jest analiza danych statystycznych, nierzadko stosowana w funkcji wspomagającej i obiektywizującej analizę opartą na kompetencji językowej badacza.

Na podstawie pozytywnego materiału językowego możliwe jest wyłącznie stwierdzenie poprawności wyrażen językowych, czyli wnioskowanie o istnieniu pewnych elementów w kodzie językowym lub możliwości łączenia tych elementów (tworzenia określonych konstrukcji językowych). W oparciu o analizę jedynie zdań poprawnych nie jest zatem możliwe odtworzenie pełnej gamy konwencji rządzących danym obszarem systemu językowego, ponieważ nie da się w ten sposób zrekonstruować reguł blokujących istnienie w języku określonych elementów lub połączeń elementów. Dla przykładu, na podstawie poprawnego zdania *Widzę rzekę*, można zweryfikować prawdziwość hipotezy dotyczącej łączliwości składniowej czasownika *widzieć* z rzeczownikami w bierniku, jednak dopiero włączenie do analizy zdań dewiacyjnych (**Widzę rzeka.*, **Widzę rzeki.* [gen : sg], **Widzę rzecze.*, **Widzę rzeką.*, **Widzę rzecze.*, **Widzę rzeko.*) pozwala przeprowadzić poprawne wnioskowanie dotyczące ograniczeń łączliwości czasownika *widzieć* z rzeczownikami w pozostałych przypadkach.

Nie istnieje żadna zasada regulująca sposób oznaczania konstrukcji dewiacyjnych w analizach lingwistycznych, jednak najczęstszą praktyką jest poprzedzanie takich konstrukcji znakiem gwiazdki (*). W zależności od tego, jakie badacz przyjmuje założenia metodologiczne dotyczące oceny poprawności analizowanych zdań, może stosować także inne (dowolne) symbole, np. znak zapytania (?) dla oznaczania zdań wątpliwych; por. też bogatą gamę symboli zastosowaną przez Andrzeja Bogusławskiego (Bogusławski 2009: 77).

2. Rola dewiacji w analizie semantycznej

Szczególną rolę w badaniach nad językiem odgrywa dewiacja semantyczna, która umożliwia analizę zależności semantycznych między jednostkami języka. Podstawowym założeniem semantyki składnikowej, wypracowanej na gruncie językoznawstwa strukturalnego, jest możliwość tworzenia reprezentacji znaczeń jednostek semantycznie złożonych z wykorzystaniem komponentów semantycznie prostszych. Wykorzystanie w analizie semantycznej zarówno zdań poprawnych, jak i zdań dewiacyjnych pozwala na analizę relacji semantycznych między jednostkami języka oraz wyodrębnienie poszczególnych komponentów składających się na ich znaczenia. Procedura ta polega w dużej mierze na stawianiu hipotez dotyczących znaczeń badanych jednostek i falsyfikowaniu ich z wykorzystaniem zdań testowych (Grochowski 2008).

Istnieją dwa podstawowe rodzaje dewiacji semantycznej – **tautologia**, której istotą jest współwystępowanie wykładników (jednostek języka lub ich połączeń) zawierających ten sam komponent semantyczny i użytych w tym samym odniesieniu, w efekcie czego powstaje zdanie koniecznie prawdziwe (por. np. **Moja matka jest kobietą.*), oraz **sprzeczność**, której istotą jest współwystępowanie wykładników (jednostek języka lub ich połączeń) zawierających komponenty wykluczające się i użytych w tym samym odniesieniu, w efekcie czego powstaje zdanie koniecznie fałszywe (por. np. **Jego mąż jest kawalerem.*).

Tautologia i sprzeczność mogą być realizowane tekstowo przez wykładniki o różnych (patrz wyżej) oraz takich samych kształtach; w drugiej z tych sytuacji w przypadku sprzeczności musi się dodatkowo pojawić wykładnik negacji (por. np. zdanie tautologiczne **Ona jest moją matką i moją matką.* oraz zdanie sprzeczne **To jest książka i to nie jest książka.*). Ponieważ jednak omawiane zależności realizują się na poziomie bilateralnych jednostek języka i ich konstrukcji, a nie na poziomie ich wykładników formalnych, zestawienie w jednym zdaniu identycznych kształtów nie zawsze prowadzi do dewiacji. Adam Dobaczewski wyróżnia następujące typy kodowych powtórzeń leksykalnych: 1. jednostkowe, a w ich obrębie 1.1. repetycje zleksykalizowane, tj. „takie, w których efektem podwojenia wyjściowej jednostki jest nowa, osobna jednostka leksykalna” (np. *całkiem-całkiem, kubek w kubek*), i 1.2. operacyjne, tj. „mające charakter regularny w tym sensie, że elementy powtarzane tworzą pewną dającą się przewidzieć serię” (np. *co fachowiec, to fachowiec, z rozdziału na rozdział*), oraz 2. ogólnosystemowe, w których „mamy [...] do czynienia z powtórzeniem elementu leksykalnego motywowanym semantycznie, dającym w efekcie produkt w takim samym stopniu kodowy, co produkty operacji «repetycyjnych» – z tą różnicą, że w tym wypadku następuje incydentalnie identyczne wypełnienie pozycji przewidzianych zasadniczo dla różnych elementów” (np. *człowiek człowiekowi wilkiem*). Do niekodowych powtórzeń leksykalnych zalicza autor

powtórzenia 1. ponadsystemowe, tj. „uzualnie akceptowane z powodu powszechnie akceptowalnej motywacji” (np. *dawno, dawno temu*), i 2. pozasystemowe, tj. „zasadniczo nieakceptowalne, motywowane indywidualnie i doraźnie” (Dobaczewski 2018: 48–52). Jednocześnie ze względu na różnorodne funkcje, jakie może pełnić powtórzenie w obrębie zdania danego komponentu semantycznego (abstrahując od jego wykładników formalnych), również taki zabieg nie zawsze skutkuje dewiacją. Maciej Grochowski dzieli tego typu konstrukcje na: 1. akceptowalne, 1.1. obligatoryjne, 1.2. fakultatywne, 1.2.1. funkcjonalne, 1.2.2. niefunkcjonalne; 2. nieakceptowalne, przy czym 1.2., w przeciwieństwie do 1.1. (np. *Uśmiech malował się na jej twarzy.*), dopuszczają redukcję wyrażenia, które w danym połączeniu jest semantycznie puste, co może prowadzić do zmiany form gramatycznych pozostałych składników zdania, natomiast 1.2.1. „podlega interpretacji nieliteralnej, w wyniku czego składnik pierwotnie uznawany za redundantny staje się istotnym elementem ciągu dłuższego o nowej wartości semantycznej” (np. *Pierwszy raz na własne oczy widziałem taką scenę.*), z kolei 1.2.2. „stanowi z reguły przejaw nadmiernego rozczłonkowania treściowych komponentów wypowiedzenia (np. *Ewa kupiła sukienkę koloru niebieskiego.*)” (Grochowski 1999: 49). W tym ujęciu jedynie konstrukcje nieakceptowalne stanowią dewiacje semantyczne.

Na gruncie językoznawstwa normatywnego przyjmuje się dodatkowe rozróżnienie terminologiczne w odniesieniu do konstrukcji, w których powtórzony został ten sam komponent znaczeniowy. W tym ujęciu termin *tautologia* obejmuje wyłącznie konstrukcje współrzędne (np. *krótko i węzłowato*), dla nazwania konstrukcji niewspółrzędnych (np. *cofać się do tyłu*) i konstrukcji, w których składniki z powtórzonym komponentem znaczeniowym nie są ze sobą powiązane bezpośrednim związkiem składniowym (np. *Łzy napłynęły mu do oczu.*), stosuje się termin *pleonazm* (por. np. Buttler 1971: 249, 251; Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1982: 70; Bańko, Krajewska 1994: 244; Małocha-Krupa 2003). Ze względu na logiczną proveniencję terminu *tautologia* rezygnuje się niekiedy całkowicie z jego stosowania w analizach lingwistycznych na rzecz terminu *pleonazm* (por. np. Grochowski 1999).

3. Problem granic dewiacji językowej

Poza zdaniami rażąco dewiacyjnymi w analizach lingwistycznych (przede wszystkim semantycznych) wykorzystuje się również zdania, których poprawność lub dewiacyjność nie jest łatwa do oceny. Zasadniczo można mówić o dwóch głównych sposobach podejścia do tego rodzaju materiału językowego. Pierwszy z nich zakłada, że zdania takie należy traktować jako faktycznie wypowiedziane i że należy szukać dla nich takiego kontekstu (tekstowego lub pozatekstowego), w którym można je uznać za akceptowalne – z tego założenia wynika, że jedynie taki materiał negatywny, dla którego nie da się znaleźć kontekstu nadającego wypowiedzi sens, może mieć wartość diagnostyczną w analizach językowych (Apresjan 1978; Batko 2013). Drugi sposób zakłada podejście odwrotne, polegające na analizowaniu zdań testowych w izolacji, ze szczególnym uwzględnieniem tych elementów, które budzą wątpliwości poprawnościowe. Jednym z najważniejszych argumentów na rzecz takiego sposobu traktowania materiału językowego w analizach semantycznych jest fakt, że dla prawie każdego zdania wątpliwego (a często nawet wyraźnie dewiacyjnego) można znaleźć taki kontekst, w którym zdanie to wyda się akceptowalne.

U podstaw drugiego z wyżej opisanych podejść leży założenie o konieczności rozgraniczenia warstwy kodowej (domeny podstawowej) i warstwy niekodowej (domeny niepodstawowej) języka, z których obie mają swoje miejsce w komunikacji językowej (Bogusławski 1977, 2009). Do warstwy niekodowej należą wypowiedzi metajęzykowe i niedosłowne, do warstwy kodowej, której główną funkcją jest reprezentacja wiedzy – wypowiedzi dosłowne – odezwania bazowe (Bogusławski 2008). Podstawowym testem na przynależność danej konstrukcji językowej do warstwy kodowej języka jest umieszczenie jej w ramie czasownika *powiedział, że* _, na który pada niekontrastywny akcent frazowy. W przeciwieństwie do otwierającego miejsce dla użycia cytacyjnego czasownika *powiedział: _*, który z każdym uzupełnieniem tworzy wypowiedzi poprawne, czasownik *powiedział, że* _ tworzy zdania niedewiacyjne tylko z uzupełnieniami należącymi do domeny podstawowej języka (Bogusławski 2009).

Nie każde zdanie, które budzi wątpliwości dotyczące jego poprawności, rejestruje niekodowe użycie języka. Bogusławski (celowo unikając terminu *dewiacja* jako skażonego zbyt szerokim i niekonsekwentnym jego rozumieniem w lingwistyce) pisze o dwóch głównych rodzajach wypowiedzi, które z jakichś powodów mogą być odbierane przez użytkowników języka jako niepoprawne – **emendanda**, czyli takie wypowiedzenia, które (choć budzą wątpliwości poprawnościowe) nie naruszają warstwy kodowej języka (np. *To jabłko jest dojrzałym jabłkiem.* zamiast *To jabłko jest dojrzałe.*), oraz **aliena**, czyli wyrażenia, które łamią zasady kodu językowego (Bogusławski 2009: 77). W klasie alienów autor wyróżnia dodatkowo podklasy **defektywizmów**, **nosicieli sprzeczności** (bezpośredniej i pośredniej) oraz **repetytywizmów**. Defektywizmy opisuje Bogusławski jako „fakty polegające na tym, że pewne indywidualne wyrażenia są całkiem arbitralnie wykluczone z danego języka (dialektu, etnolektu, idiolektu), i to mimo tej okoliczności, że mogłyby one tam doskonale funkcjonować, bo wszystkie ich cechy semantyczne i morfologiczne (ewentualnie morfonologiczne) każą właśnie oczekiwać takiego funkcjonowania” (np. **zdzielać, *dwoje chrzcin*). Sprzeczność i repetytywność definiuje natomiast poprzez odwołanie się do podstawowego predykatu wiedzy – *ktos_i wie o kims_j/czymś p*, *nie: -p* (Bogusławski 2007). „Bazowe ‘mówienie, że’ polega na prezentacji łańcucha wyrażen których kolejne ogniwa przynoszą rozstrzygnięcia dotyczące tej czy innej (ewentualnej) wiedzy «na tak» w kontraście z odpowiednią wiedzą «na nie» [...] Sprzeczność jest owocem takiej konkatenacji, w której brak jest wspomnianego rozstrzygnięcia wskutek obecności wykładników *obu* jego kierunków w tym samym odniesieniu” (Bogusławski 2009: 106). Z kolei repetytywność jest źródłem kontrinformatywności „z powodu pojawienia się w miejscu spodziewanego kolejnego rozstrzygnięcia – wykładnika *już wcześniej* [...] *dokonanego*” (Bogusławski 2009: 106).

4. Dewiacja językowa a metafora

Koncepcja Bogusławskiego uzależniająca dewiacyjność konstrukcji językowych od niekodowego użycia języka jest bliska założeniom językoznaństwa generatywnego, w myśl których do dewiacji składniowo-semantycznej prowadzi każde złamanie reguł selekcyjnych będących inherentną częścią leksykonu (Chomsky 1964, 1965). Takie ujęcie skutkuje koniecznością uznania za dewiacyjne nie tylko konstrukcji nonsensownych, ale także konstrukcji metaforycznych, które dają się zinterpretować w kontekście danego tekstu (np. literackiego).

Choć problem metafory pozostawał początkowo poza zainteresowaniami klasycznej gramatyki generatywnej (Żmigrodzki 1995: 25), powstanie teorii traktującej ją w kategoriach anomalii językowej sprowokowało badaczy języka reprezentujących różne metodologie do poszukiwania ram teoretycznych, które pozwoliłyby wskazać mechanizmy działania metafory i odróżnić ją od zdań dewiacyjnych niemożliwych do zinterpretowania nieliteralnie (por. np. Tokarski 1983; Wierzbicka 1971; Bogusławski 1971; Kałuża 1975; Cohen 1986). Najbardziej skrajne stanowiska zakładają niedewiacyjność konstrukcji metaforycznych (por. np. Reddy 1983).

→ JEDNOSTKI JĘZYKA I POŁĄCZENIA JEDNOSTEK JĘZYKA, NEGACJA, RELACJE SEMANTYCZNE MIĘDZY JEDNOSTKAMI LEKSYKALNYMI

Literatura

- Apresjan, J. 1978. „Jazykovaja anomalia i logičeskoe protivorečie”. W *Tekst, język, poetyka. Zbiór studiów*, red. M.R. Mayenowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 129–151.
- Bańko, M., i M. Krajewska. 1994. *Słownik wyrazów kłopotliwych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Batko, P. 2013. „O «zdaniach wyratowanych»”. *Poradnik Językowy* 9: 115–119.
- Bogusławski, A. 1971. „O metaforze”. *Pamiętnik Literacki* 62(4): 113–126.
- Bogusławski, A. 1977. „Deviance and reiteration”. *Linguistica Silesiana* 2: 7–22.
- Bogusławski, A. 2001. „Glosa do kontrowersji wokół działań na quasi-tautologiach”. W *Język w komunikacji*, red. G. Habrajska, t. 1. Łódź: WSHE, 53–58.
- Bogusławski, A. 2005. „Do teorii czasownika powiedzieć”. *Polonica* 24–25: 113–129.
- Bogusławski, A. 2007. *A Study in the Linguistics-Philosophy Interface*. Warszawa: BEL Studio.
- Bogusławski, A. 2008. *Semantyka, pragmatyka. Leksykografa głos demarkacyjny*. Warszawa: Wydawnictwo TAKT.
- Bogusławski, A. 2009. *Mysli o gwiazdce i o regule*. Warszawa: BEL Studio.
- Buttler, D. 1971. „Źródła «redundancji» leksykalnej”. *Prace Filologiczne* 21: 249–263.
- Buttler, D., H. Kurkowska, i H. Satkiewicz. 1982. *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej (Słownictwo rodzime)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Cohen, J. 1986. „Teoria figury”. *Pamiętnik Literacki* 77(4): 207–234.
- Dobaczewski, A. 2018. *Powtórzenie jako zjawisko tekstowe i systemowe. Repetycje, reduplikacje i quasi-tautologie w języku polskim*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Dobaczewski, A., P. Sobotka, i S. Żurowski. 2018. *Słownik reduplikacji i powtórzeń polskich. Od zlektykalizowanych podwojeń do regularnych układów repetycyjnych*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Dobrzyńska, T. 1980. „Metafora a dewiacja: (przegląd stanowisk badawczych)”. *Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 6(54): 145–158.
- Duraj-Nowosielska, I. 2013. „O teście negacji, kontekstach interpretacyjnych i zdaniach «wyratowanych»”. *Linguistica Copernicana* 2: 161–192.
- Grochowski, M. 1993. *Konwencje semantyczne a definiowanie wyrażen językowych*. Seria: „Biblioteka Myśli Semiotycznej”. Warszawa: Zakład Semiotyki Logicznej UW.

- Grochowski, M. 1999. „Pleonazm i konwersja jako narzędzia analizy semantycznej”. W *Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin*, red. W. Banyś, L. Bednarczuk, i S. Karolak. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 47–53.
- Grochowski, M. 2008. „Rola dewiacji w uzasadnianiu hipotez semantycznych”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 54: 25–36.
- Kałuża, I. 1975. *The English Feature Grammar and its Application to Deviant Sentences*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Małocha-Krupa, A. 2003. *Słowa w lustrze. Pleonazm – semantyka – pragmatyka*. Wrocław: Wydawnictwo UWr.
- Reddy, M.J. 1983. „Semantyczne ujęcia metafory”. *Pamiętnik Literacki* 74(2): 307–320.
- Ščerba, L.W. 1931. „O trojakom aspekcie jazykovych javlenij i ob experimentie v jazykoznanii”. *Izvestija AN SSSR. Otdelenie obščestvennych nauk*: 131–143.
- Tokarski, R. 1983. „Uwagi o semantycznych mechanizmach zmian metaforycznych”. W *Studia o metaforze II*, red. M. Głowiński, i A. Okopień-Sławińska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 45–61.
- Wierzbicka, A. 1971. „Porównanie – gradacja – metafora”. *Pamiętnik Literacki* 62(4): 127–147.
- Żmigrodzki, P. 1995. *Zdania metaforyczne w języku polskim. Opis semantyczno-składniowy*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.